

Куровська І. А.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу теорії та практики законотворчої діяльності
Інституту законодавства Верховної Ради України

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

У статті досліджуються методологічні аспекти становлення європейських традицій верховенства права. Обґрунтовується теза про те, що об'єднана Європа єдина в своїй відданості верховенству права як необхідної умови збереження та просування спільних цінностей.

Ключові слова: принцип верховенства права, європейські традиції, інтеграція, спільні цінності та ін.

В статье исследуются методологические аспекты становления европейских традиций верховенства права. Обосновывается тезис о том, что объединенная Европа едина в своей приверженности верховенству права как необходимого условия сохранения и продвижения общих ценностей.

Ключевые слова: принцип верховенства права, европейские традиции, интеграция, общие ценности и др.

The author examines the methodological aspects of the formation of European traditions of the rule of law. It is substantiated the thesis that a united Europe joint in its commitment to the rule of law as a prerequisite for the preservation and promotion of common values.

Keywords: rule of law, European traditions, integration, common values etc.

Постановка проблеми. Інтеграція України у європейський правовий простір передбачає не лише набуття повноправного членства в ЄС, але й реальне прийняття нею європейських демократичних цінностей та, у першу чергу, трансформація країни у демократичну та правову державу. Останнє можливе тільки на основі перебудови національної правової системи у повній відповідності до європейської при дотриманні загальноєвропейського фундаментального принципу – «верховенства права».

Першими кроками на шляху євроінтеграції для України стало прийняття у 1996 році Конституції України, в якій відповідно до європейських стандартів Україна проголосила себе демократичною та правовою державою, а фундаментальним принципом розбудови на своїй території саме такої держави було проголошено принцип верховенства права. Отже, відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні діє принцип верховенства права. При цьому саме цей принцип визнано законодавцем найважливішим чинником процесу максимального наближення законодавства та правової системи України із законодавством та правовою системою ЄС, адже тільки при дотриманні цього принципу і при оптимальній його реалізації у життєдіяльності українського суспільства держава Україна може стати по-справжньому демократичною та правовою.

У цьому зв'язку актуальності набувають дослідження методологічних аспектів становлення європейських традицій верховенства права.

Аналіз останніх наукових публікацій і досліджень. Серед вітчизняних учених-дослідників, які присвятили фундаментальні наукові праці проблемі запровадження та утвердження принципу верховенства права в Україні слід, зокрема, відзначити: В. Авер'янова, М.

Баймуратова, С. Головатого, А. Зайця, В. Зайчука, М. Козюбру, А. Колодія, Н. Оніщенко, М. Орзіха, С. Погребняка, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скрипнюка, Ю. Тодику, М. Цвіка, В. Шаповала, С. Шевчука, Ю. Шемшученка тощо. Зазначимо, що вітчизняні вчені по-різному сприймають і викладають сутність поняття «верховенство права».

Метою статті є дослідити деякі методологічні питання становлення європейських традицій верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи телеологічний концепт європейських традицій верховенства права, вітчизняний дослідник Д. Г. Севрюков вказує, що об'єднана Європа єдина в своїй відданості верховенству права як необхідної умови збереження та просування спільних цінностей [10, с. 114]. Тобто, йдеться, по-перше, що верховенство (панування) права виступає інтеграційним принципом в європейському будівництві, як об'єднавча засада держав-членів європейської спільноти (можна зазначити, що цей концепт виконує роль конституюючого критерія) навколо збереження спільних цінностей (має місце прояв статичного критерія). Крім того, цей же принцип використовується для просування спільних цінностей (має місце прояв динамічного критерія) Отже, можна стверджувати про особливу важливість принципу верховенства (панування) права в реалізації загальноєвропейської ідеї, в контексті його конституюючого значення відносно збереження загальноєвропейських цінностей, на яких спирається вся архітектоніка загальноєвропейського інтеграційного співробітництва в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній та правовій сферах. Також можна стверджувати про важливу роль цього принципу в праксеологічних надбаннях загальноєвропейської спільноти, що просуває свої цінності не тільки на європейському континенті, включаючи внутрішньодержавний, міждержавний та наднаціональний рівні (насамперед, серед членів членів інтеграційної спільноти), а й в рамках міжнародного міждержавного співробітництва у взаємовідносинах з т. зв. «третіми країнами», тобто державами, які не є державами-членами інтеграційних об'єднань, з застосуванням в його рамках різних організаційних та організаційно-правових (договірних) форм (наприклад, договори про адаптацію національного законодавства до законодавства інтеграційного об'єднання, договори про асоціацію з інтеграційним об'єднанням тощо).

Таким чином, принцип верховенства (панування) права в реалізації загальноєвропейської ідеї виступає як основоположний та такий, що фактично формує традицію (можна стверджувати про формування і прояв системоутворюючого критерію в хронологічному його розумінні). Вважаємо, що цю позицію, насамперед, підтверджує історична ретроспектива, – а саме, формування принципу верховенства (панування) права на рівні конституційного (державного) права Великої Британії та основоположна роль в цьому процесі А. В. Дайсі.

Разом з тим, необхідно враховувати й деякі особливості розуміння і застосування принципу верховенства (панування) права в європейському правовому просторі.

Так, на думку Д.Г. Севрюкова, верховенство права як комплекс принципів, механізмів та процедур не вирізняється однорідністю в європейському просторі. По суті, йдеться про дві європейські традиції верховенства права – континентальну та англо-саксонську, які при всіх тенденціях зближення зберігають відмінні риси. Ці відмінності, наведений автор, пропонує усвідомлювати, особливо в контексті розуміння проблем власної правової системи і в контексті євроінтеграції зокрема [10, с. 114]. Зазначені відмінності на Заході полягають в наступному: одна – континентальна, – сприймає образ правової держави, що базується на фундаменті етатизму (всевладдя держави, її інтервенціонізм) [4]; інша – англо-саксонська, яка не схильна замінити право волею владного суб'єкта.

Отже, можна стверджувати, що, по-перше, на європейському континенті в історичній ретроспективі утвердилась традиція ототожнення верховенства права з законністю, тобто суворим та неухильним дотриманням приписів законодавства і навіть підкорення законодавчій волі.

По-друге, слід наголосити на тому, що право та справедливість тут асоціюються не стільки з правосуддям, скільки з суб'єктом владних повноважень, який уособлює та представляє суверена (тоді – монарха; сьогодні – народ).

По-третє, воля законодавця, в якій формулюються уявлення про справедливість, є вищою, ніж правосуддя.

По-четверте, практично, це могло стати можливим тільки в тих суспільствах, в яких владна воля не сприймалась з великою підозрою, недовірою апіорі та одразу ж не відкидається та ігнорується суспільством.

По-п'яте, саме в такому соціальному середовищі органічно виникає, виростає образ держави, яка наділяє себе розумом, волею, моральністю.

По-шосте, саме така поведінка держави на її теренах, розповсюджується й на її зовнішні зносини з іншими державами, що детермінує застосування та наступну інтерпретацію концепту (принципу) верховенства (панування) права в міжнародному праві.

У цьому зв'язку слушною є думка Д. Г. Севрюкова щодо того, що англо-саксонське панування права (the rule of law) є станом, але принципово не є «state» у розумінні «держави». Образ держави, навіть правової, яка чуйно уловлює загальну волю або розум, викладає її в текстах, що набувають ніби магичних властивостей для маніпуляцій з правопорядком, є чужинним для англосаксів.

Отже, історично обумовлені стихійність та казуальність права зумовили те, що змістом панування права є розосередження суб'єктів правотворчості, неприйняття кодифікованого легалізму (наявність правовільного простору, в якому існують та функціонують недержавні суб'єкти, тобто інститути громадянського суспільства) та усунення можливостей партійного диктату (наявність багатопартійної системи та ефективного громадянського контролю за діяльністю партій) [10, с. 116].

Виконання наведених вище засад створює стан, коли право як загальне соціальне явище, не потрапляє «в полон» до закону, який може бути формально коректним, але апіорі вже політично заангажованим. У цьому зв'язку слушною є позиція О. М. Михайлова, який зазначав, що в історичній ретроспективі прецедентне право ніколи не було «державно оформленим, проголошеним як частина офіційно чинного позитивного права» [9, с. 406]. Дійсно, на практиці прецедентне право виникало, по-перше, функціонально, завдяки індивідуальній нормотворчості судді, а не інститутів королівської влади, а, по-друге, в об'єктивних умовах відсутності правової норми профільного характеру, як такої. Більш того, сам принцип суверенітету парламенту утвердився спочатку як протидія одноосібності та свавільності монарха, а тільки потім як формалізація народного представництва.

В прагматичному та нормативно-технологічному розумінні у цьому контексті є важливою доктринальна позиція Ч. Варгі, який звертає увагу на те, що через особливий тип мислення юристів парламентські статuti стикаються з минулим, з настороженим ставленням до політичних інновацій і багатим арсеналом забезпечення неперервності права.

Так, Ч. Варга слушно зазначає: «У рамках цієї традиції історичний досвід не поставив штучні конструкції, створені людиною, на роль опор наступництва. Тут право не втілюється символічно у конкретних образах, а замість цього покоїться на природній самоорганізації людських процесів» [3, с. 329]. Цей висновок, на нашу думку, має стратегічне значення, оскільки застосування до правових процесів гуманітарного фактору, розгляд, дослідження та аналіз їх через призму гуманістичної соціальності, що фактично і обумовлює наявність, розвиток й вдосконалення права як соціального феномену і соціальної цінності, – суттєво нівелює етатистські претензії держави, висувуючи на першій план цінності самоорганізації, самодіяльності, самоврядування людини, її груп та людської спільноти, а також їх інтенції, устремління, потреби, у підсумку, інтереси, що й детермінують появу та розвиток правової феноменології в суспільстві і державі.

Сукупність наведених факторів – з одного боку, фактична відсутність права та роль суддів у становленні прецедентного права, а з іншого – гуманізація та гуманітаризація соціальних процесів, – призводить до формування, виникнення та дії своєрідної «нормативно-правової дорожньої карти» в формуванні правового простору та правового розвитку, яка спирається, по-перше, на неперервність правової традиції людської цивілізації (як загальне надбання людства, за висловом І. Канта, «найсвятіше, що є у Бога на землі» [6, с. 383], кумулятивний та потенційно творчий характер прецедентного права («минуле постійно актуалізується в теперішньому та оновлюється через нього» [9, с. 267], а також заперечення абстракцій вищого порядку в доктрині та судовій практиці та застосування замість них соціально-нормативних конструкцій екзистенційного характеру [8, с. 53-55] – фактично забезпечує панування права, а не волі.

Слід зазначити, що важливим фактором, що зближує європейські традиції верховенства права на засадах їх взаємної конвергенції виступає міжнародно-правове визнання прав людини. Саме цей фактор спричинив перегляд засад взаємодії між державою, суспільством і самою людиною, що в подальшому мало не тільки суттєві політико-правові наслідки, в тому числі зближення континентальної та англосаксонської традицій верховенства права, а й глобальні фактори, в розумінні того, що саме міжнародно-правове визнання прав людини стало:

а) початком формування єдиного глобального економічного, політичного, правового простору (виникнення інтеграційно-вертикальних, а потім і горизонтально-інтеграційних зв'язків, а з часом і відносин управлінського характеру в межах держав міжнародного співтовариства й насамперед, європейського регіонального співтовариства держав, починаючи від Ради Європи, і закінчуючи Європейським Союзом);

б) «запускаючим» фактором до формування нової форми глобалізації – правової глобалізації (запозичення концепту панування права, а потім і внутрішньодержавного принципу верховенства права саме міжнародним правом в межах міжнародної міждержавної регіональної (європейської) інтеграції);

в) початком революційної вертикально-горизонтальної трансформації державно-правового та загальноєвропейського політико-правового просторів, коли держава назавжди втрачає свої етатистські ознаки, добровільно відмовляючись від великої кількості своїх суверенних повноважень в бік недержавних інституцій громадянського суспільства та наднаціональних управлінських структур інтеграційного характеру (детермінація могутніх процесів внутрішньодержавної децентралізації публічної влади з передачею широкого кола повноважень спочатку на локально-регіональний рівень (місцеве самоврядування), а потім й на рівень міжнародних міждержавних інтеграційних об'єднань);

г) виникнення широкого переліку методів і засобів нормативно-технологічного інструментарію, включаючи й юридичну техніку, для телеологічно, доктринально, технологічно, організаційно, нормативно (в контекстуалізації нормопроєкування і нормотворчості) обґрунтованої трансформації та застосування концепту панування права і принципу верховенства права на рівні міжнародного публічного та міжнародного приватного права, включаючи європейське міжнародне право, для відповідного і належного їх супроводження та забезпечення.

Резюмуючи вище зазначене, необхідно наголосити, що такий складний, інтегрований, але вельми структурований підхід до розуміння концепту панування права та принципу верховенства права, що базується на пріоритеті прав і свобод людини, є характерним для всіх європейських міжнародних інституцій.

Разом з тим, тут необхідно враховувати й світоглядний аспект, що проявляється й в юридичній доктрині. Необхідно зазначити, що протягом останніх десятиліть спостерігається значний сплеск уваги до концепції верховенства права з боку світової юридичної громадськості.

На слушну думку відомого американського політолога Дж. Шкляра, ця концепція поступово ставала заручником власної популярності, тому через призму такої контекстуалізації він писав, що: «Неважко було б показати, що фраза «верховенство права» стала безглуздою

завдяки ідеологічним зловживанням і загальному надмірному використанню. Цілком можливо вона стала одним з самих риторичних прийомів, що самі себе вихваляють, прикрашають публічні висловлювання англо-американських політиків. Отже, немає необхідності витратити будь-які інтелектуальні зусилля на цю частину балаканини правлячого класу» [20, р. 1].

Натомість англійський дослідник М. Екісхотт, вважає, що прийняти подібні твердження для сучасної юридичної науки недоцільно, причому не тільки в силу глибокого укорінення ідеї верховенства права в світовій науці і сучасному праві, включаючи міжнародне, але і в силу унікальності самої цієї ідеї, «яка залишається найбільш цивілізованою і найменш обтяжливою концепцією держави з будь-коли розроблених» [17, р. 164].

Дійсно, високий науково-дослідницький потенціал та практична затребуваність концепції верховенства права як в національному, так й в міжнародному її розумінні, супроводжувала розвиток цього концепту, а потім й принципу, – через вироблення найрізноманітніших підходів до розуміння його онтологічної та гносеологічної сутності.

Як відомо, щодо визначення поняття «верховенство права» в зарубіжній літературі виділяють різні підходи, а сама національна доктрина держав фактично впливає на їх міжнародно-правову позицію, яку вони проявляють та відстоюють в рамках міжнародних організацій та всього міжнародного співтовариства держав. Звідси, такі доктринальні підходи, як інституційний та «орієнтований на результат» [13, р. 3]; широкий, вузький і помірно вузький [18, р. 178-208]; матеріальний і формальний (процесуальний) [22, р. 76-84]; вертикальний і горизонтальний [12]; та інші [19, р. 91; 21] – створюють безліч позицій держав в рамках міжнародної та регіональних спільнот, що негативно впливає на одностороннє розуміння й концепту, та застосування принципу «верховенства права» в практичній діяльності держав в рамках міждержавних (міжурядових) інституцій. Більш того, однією з методологічних складнощів пошуку однаковості в даному питанні є проблема співвідношення понять «верховенство права» (англ. Rule of law) і «правова держава» (нім. Rechtsstaat, фр. Etat de droit)¹, яка пов'язана не тільки з їх семантичним розумінням, скільки з лінгвістичними проблемами, тобто відповідними труднощами перекладу на різні мови².

Необхідно наголосити й на тому, що в літературі досить часто зустрічається така російськомовна версія останнього, як «панування права» [5]. В цьому контексті, не оцінюючи даний підхід на предмет справедливості та онтологічної правильності, необхідно все ж зазначити в цьому контексті, що Парламентська асамблея Ради Європи рекомендує перекладати «rule of law» на російську мову як «верховенство права» [15].

Отже, контекстуалізація наведених підходів, насамперед, має за мету продемонструвати не тільки їх багатоманітність, а й різність підходів до інтерпретації основоположної та профільної термінологічної зв'язки (терміносистеми), що досліджується. Такий стан справ спостерігається й в рамках Ради Європи, коли її статутні органи та міжнародні структури, що не є такими, але володіють відповідною міжнародною правосуб'єктністю при Раді Європи, використовуючи в своїй діяльності концепт і принцип верховенства права, надають йому, завдяки відповідному тлумаченню, не тільки різний зміст, а й тлумачення різної глибини та рівнів. Вважаємо, що такий стан справ не є критичним, оскільки фактично таке тлумачення володіє телеологічною домінантою, та є виправданим, по-перше, зважаючи на різний рівень застосування, а, по-друге, на полісуб'єктність та поліоб'єктність питань, що вирішуються різними органами Ради Європи в рамках єдиних статутних завдань цього міжнародного регіонального об'єднання.

Висновки та пропозиції. Таким чином, щодо наведених та інших прикладів різноманітності в науковому осмисленні даного поняття необхідно відзначити, в першу чергу, що сама по собі така картина не знижує значення верховенства права як правової категорії, – яка нерідко правовою доктриною [1; 2; 7], а також конституційним [14; 16] і міжнародним правом [5;

¹ Не зачіпаючи суті проблеми співвідношення різномовних категорій «rule of law», «Rechtsstaat» і «État de droit», термін «верховенство права» використовується з урахуванням, як мінімум, надзвичайної близькості його змісту до змісту поняття «правова держава».

² Термінологічно поняття «верховенство права» тут використовується як україномовний еквівалент англійського поняття «rule of law».

11], – транспонується в ранг правового принципу. В іншому випадку аналогічним чином під сумнів можна було б поставити значення таких правових категорій, як, наприклад, «публічна влада», «демократія», «суверенітет», «міжнародне співтовариство» і т. ін.

Разом з тим, на фоні виникнення стійкої тенденції розвитку міжнародно-правового закріплення верховенства права, об'єктивується необхідність досягнення теоретико-правового консенсусу щодо змісту даного поняття і пошуку якогось загального підходу, оскільки інакше можуть виникнути негативні наслідки для всієї системи міжнародної нормотворчості і всієї системи міжнародно-правового регулювання, а саме: по-перше, під загрозою невиконання виявляться відповідні міжнародно-правові зобов'язання держав; по-друге, буде спостерігатися неоднаковість та суперечливість в розумінні змістовних характеристик та діяльнісно-поведінкових настанов, що базуються на цьому концепті-принципі, для держав та інших суб'єктів національного права, що знаходяться на їх території та задіяні в процесі реалізації міжнародно-правових зобов'язань держав на загальнодержавному рівні; по-третє, такий негативний нормативно-облігаторний «різної», безумовно, вплине на якість міжнародного нормопроекування та нормотворчості; по-четверте, негативний вплив відчуже й міжнародний правовий порядок.

Іншими словами, юридична визначеність концепту-принципу «верховенство права», безумовно, виступає визначальною умовою подальшого розвитку самої системи міжнародного права, системи міжнародних відносин, системи міжнародного правового порядку, тому є беззаперечним твердження про те, що держави-члени міжнародного співтовариства повинні максимально чітко уявляти, що саме від них вимагається дотримання верховенства права. Натомість роль міжнародних організацій, у тому числі й міжнародних регіональних об'єднань, включаючи й міжнародні міждержавні інтеграційні об'єднання, виступає тут ключовою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баренбойм П. Д. Концепция Зорькина – Танчева о соотношении современных доктрин верховенства права и правового государства. *Законодательство и экономика*. 2011. № 10.
2. Баренбойм П. Д. Разграничение, конвергенция или замена доктрин правового государства и верховенства права? *Законодательство и экономика*. 2013. № 4.
3. Варга Чаба. Загадка права и правового мышления / Пер. с англ. и венгр.; Сост. и науч. ред. М. В. Антонова. СПб.: ИД «Алеф-Пресс», 2015.
4. Етатизм. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
5. Каламкрян Р.А. Верховенство права (Rule of Law) в международных отношениях. М.: Наука, 2004.
6. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. Т.1. М.: Наука, 1994.
7. Лафитский В. И. Принцип верховенства права в этико-правовом измерении. *Журнал российского права*. 2007. № 9.
8. Малкова Я. Ф. К. Ясперс: рождение экзистенциализма из духа психиатрии // Рабочие тетради по компаративистике. *Гуманитарные науки, философия и компаративистика*. С.-Петербург: Сайт Web-кафедра философской антропологии, 2003. С. 53-55.
9. Михайлов А. М. Генезис континентальной юридической догматики: [монография]. М.: Юрлитинформ, 2011.
10. Севрюков Д.Г. Європейські традиції верховенства права. *Соціологія права*. 2019. № 1-2 (26-27).
11. Хлестов О. Верховенство международного права в международных и внутригосударственных отношениях. *Российская доктрина международного права*. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/994>
12. Albers P. How to measure the rule of law: a comparison of three studies. URL: <http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/events/onenparle/Albers251007.pdf>

13. Belton R.K. Competing definitions of the rule of law: implications for practitioners. *Carnegie Papers. Rule of Law series*. 2005. No. 55. January.
14. Bingham T. *The Rule of Law*. L., 2010.
15. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution No. 1594 of 23 November 2007 “The principle of the rule of law”. URL: <https://wcd.coe.int>.
16. Hamon F., Troper M. *Droit constitutionnel*. P., 2007.
17. Oakeshott M. *On history and other essays*. Oxford, 1983.
18. Ringer T. Development, reform, and the rule of law: some prescriptions for a common understanding of the “rule of law” and its place in development theory and practice. *Yale Human Rights and Development Law Journal*. 2007. Vol. 10. P. 178–208.
19. Tamanaha B.Z. *On the rule of law; history, politics, theory*. Cambridge; New York, 2006.
20. *The rule of law: ideal or ideology?* / ed. by A.C. Hutchinson, P. Monahan. Toronto, 1987.
21. Vélez M.G. Literature Review on the Rule of Law. URL: <http://idl-bnc.idrc.ca/dspace/bitstream/10625/40794/1/128975.pdf>.
22. Wennerström E.O. *The rule of law and the European Union*. Uppsala, 2007. P. 76–84.